

TISKARSTVO I NAKLADNIŠTVO U ISTRI 1859.-1941.

PRINTING AND PUBLISHING IN ISTRIA
1859-1941

Nadia Bužleta
Gradska knjižnica i čitaonica Pula,
nadia_b@net.hr

UDK / UDC
655.1/.5(091)(497.57)"1859/1941"
Pregledni rad / Review
Primljeno / Received: 10. 3. 2005.

Sažetak

U radu je prikazana pojava tiskarstva i nakladništva u Istri, njihov razvoj i uloga u društveno-povijesnim procesima u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Kultura tiskarstva u Istri razvijala se u okružju višenacionalnih tradicija Habsburške Monarhije i odraz je multietničke i multikulturalne slike tadašnje Istre. Počeci razvoja tiskarske djelatnosti u današnjoj hrvatskoj Istri vežu se uz talijanske tiskare koje djeluju od šezdesetih godina 19. stoljeća u Puli, Rovinju i Poreču, omogućujući procvat knjižne produkcije na talijanskom jeziku. Posebno je istaknuta pojava i aktivno djelovanje hrvatskih tiskara i nakladnika u Puli i Pazinu krajem 19. i početkom 20. stoljeća te njihovo značenje u razvoju i očuvanju nacionalnog i kulturnog identiteta hrvatske etničke zajednice u Istri. Ukazano je i na odumiranje hrvatskog tiskarstva i nakladništva u razdoblju između dva svjetska rata kada je Istra bila u sastavu talijanske države.

Ključne riječi: Istra, tiskarstvo, nakladništvo, 19. i 20. stoljeće, periodičke publikacije

Summary

The paper gives an outline of the birth of printing and publishing activities in Istria, their development and role in the socio-historical processes of the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries. The printing culture of Istria developed within the context of multinational traditions of the Habsburgh Monarchy, mirroring the multiethnic and multicultural situation in Istria at that time. The onset of printing in the region can be traced to the opening of Italian printing-houses in the towns of Pula, Rovinj and Poreč during 1860s, which enabled a flourishing literary production in Italian. The emphasis in this paper has been placed on the rise and intensified activities of the late-nineteenth and early-twentieth century Croatian printers and publishers in Pula and Pazin, focusing in

particular on their importance in developing and preserving the national and cultural identity of the Croatian ethnic community in Istria. The dying out of Croatian printing and publishing in the period between the two world wars when Istria fell under the rule of Italy has also been mentioned.

Keywords: Istria, printing, publishing, 19th and 20th centuries, periodicals

1 Uvodna napomena

Tijekom razdoblja koje obuhvaća ovaj rad (1859.-1941.) administrativna rasprostranjenost kao i kulturološki pojam Istre bili su znatno širi i uključivali su Trst s okolicom, područje Gorice, Kvarnerske otoke i dio riječko-liburnijskog okruga, dok je predmet istraživanja ovog rada prostorno ograničen na hrvatski dio Istre koji danas administrativno spada pod Istarsku županiju.¹ U navedenom povijesnom razdoblju Istra je bila sastavni dio Habsburške Monarhije te je u tom smislu bila odvojena od dijela hrvatskih zemalja (osim Dalmacije i otoka). Jedna od značajki Istre toga razdoblja bila je etnička, kulturna i jezična heterogenost njezinih stanovnika što je uvjetovalo i pojavu tiskarske produkcije na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku.

2 Sadašnje stanje istraživanja tiskarstva i nakladništva u Istri

Kulturno-povijesna istraživanja na polju povijesti tiskane riječi u Istri nisu još dala cjelovit znanstveni rad koji bi sintetizirao sve aspekte proizvodnje, distribucije i korištenja kulture tiska. Tiskarstvo i nakladništvo još uvijek su poprilično neistražena područja i rijetko isključivim predmetom interesa istraživača kulturne prošlosti Istre. Radovi koji postoje uglavnom površno i jednostrano obrađuju proces razvoja tipografija na području Istre, dok se razvoj nakladništva (koje se u tom razdoblju velikim dijelom odnosilo na periodičke publikacije) razmatra ponajprije sa stajališta povijesti književnosti i novinstva.

Prvi rad o razvoju tiskarstva u Istri objavljen je tridesetih godina 20. stoljeća, a napisao ga je na temelju vlastitih sjećanja pulski tiskar i nakladnik Josip Krmpotić.² Njegov rad u velikoj je mjeri bio izvor podataka za drugi rad o hrvatskim tiskarama i novinama, koji je 1952. godine napisala Tatjana Blažeković.³ Nakon navedenih radova, koji su dali samo kronološki pregled razvoja hrvatskih tipografija, nije bilo daljnjih istraživanja na temu tiskarstva. Neistraženo je područje i tipografska praksa druge polovice 19. stoljeća, o kojoj je faktografske podatke dao povjesničar Sergio

¹ Usp.: Darovec, D. Pregled istarske povijesti. 2. izd. Pula : C.A.S.H., 1998.; Milanović, B. Hrvatski narodni preporod u Istri : knjiga prva (1797-1882). Pazin : Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1967.; Peruško, T. Knjiga o Istri. Zagreb : Školska knjiga, 1968.

² Krmpotić, J. Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini. // *Edinost* 15(1926), 43-45.; Krmpotić, J. Uspomene "tihog stvaratelja i revolucionera". // *Istra* : glasilo Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine 6, 18(1934), 3.

³ Blažeković, T. Hrvatske novine i štamparije u Istri : (1870-1945). // *Riječka revija* 1, 1(1952), 38-41.

Cella u svojim radovima o talijanskom novinstvu u Istri.⁴ Ostali radovi koji iz različitih aspekata obrađuju tiskarsku produkciju u Istri i uključuju fragmentarne podatke o tiskarstvu i nakladništvu, studije su o istarskoj periodici/novinstvu (Petar Strčić,⁵ Irvin Lukežić⁶), povijesti književnosti (Mirjana Strčić)⁷ te radovi o razvoju knjižničnog i čitaoničkog pokreta u Istri (Bruno Dobrić).⁸

U kontekstu spomenutih radova/istraživanja ovaj rad nastoji sintetizirati postojeće relevantne podatke o tiskarskoj produkciji u Istri te na temelju istraživanja periodičkih publikacija i sekundarnih izvora dati pregled povijesti tiskarstva i nakladništva u Istri u drugoj polovici 19. te prvoj polovici 20. stoljeća.⁹

3 Prve istarske tiskare i počeci nakladništva na talijanskom jeziku: 1859.-1898.

Iako do 1850. godine svi veći gradovi u Hrvatskoj¹⁰ imaju svoje tiskare, početkom druge polovice 19. stoljeća u Istri još uvijek nije djelovala nijedna tiskara. Prvi dokumentirani prijedlozi i pokušaji osnivanja tiskare u Istri vežu se uz 1848. godinu kada istarski zastupnik u Carevinskome vijeću u Beču Michele Fachinetti¹¹ ukazuje na potrebu osnivanja tiskare u Istri koja bi trajno tiskala novine i časopise posvećene životnim problemima istarskog poluotoka, no do realizacije toga prijedloga ipak nije došlo.¹² Od 1850. godine uslijedilo je desetogodišnje raz-

⁴ Cella, S. *Giornalismo e stampa periodica in Istria*. // Atti e memorie della società di archeologia e storia patria 56(1956), 120-164.

⁵ Strčić, P. *Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine*. // Istarski mozaik 6, 5(1968), 210-234.

⁶ Lukežić, I. *Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. godine*. // Nova Istra 1, 4(1996), 138-153.; Lukežić, I. *Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. : II dio*. // Nova Istra 2, 1(1997), 129-144.; Lukežić, I. *Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. : III dio*. // Nova Istra 2, 2(1997), 112-130.

⁷ Strčić, M. *Istarska beseda i pobuna*. Pula : Istarska naklada, 1985.

⁸ Dobrić, B. *Kultura čitanja i nacionalni pokreti : čitalačka društva i knjižnice u Puli u drugoj polovici 19. stoljeća i prvoj polovici 20. stoljeća*. Pula : C.A.S.H., 2003.; Dobrić, B. *Udruga čitaonica u Puli (1869.-1920.)*. // Spomen knjiga prigodom 125. obljetnice osnutka udruge Čitaonica u Puli / urednik Bruno Dobrić. Pula : Društvo bibliotekara Istre, 1998. Str. 11-49.

⁹ Uz navedenu literaturu izvor podataka za ovaj rad bile su sljedeće periodičke publikacije: *L'Istria* (1882.-1903.), *La settimana* (1887.), *L'Arena* (1925.), *Il lunedì* (1920.), *Gazzetta del popolo* (1899.), *La lanterna* (1908.), *L'avvenire* (1904.-1908.), *Il giornaleto di Pola* (1905.-1919.), *Il diritto croato* (1892.), *La fiamma* (1911.-1912.).

¹⁰ Zagreb (Isusovačka tiskara, 1664.), Zadar (Batara, oko 1806.), Osijek (Franjevačka tiskara, 1735.), Dubrovnik (Carlo Anton Occhi, 1783.), Karlovac (Weitz, 1809.), Varaždin (Sangilla, 1821.), Split (Ivan Demarchi, 1813.). Usp.: Bratulić, J. *Tiskare početkom 19. stoljeća*. // *Naša knjiga* 17/18(1986), 11-13.

¹¹ Michele Fachinetti (Vižinada, 1812.-1852.), istarski književnik i političar. Tijekom 1850. i 1851. godine u Trstu izdaje dvotjednik *Il popolo d'Istria*. Usp.: Degenghi Olujčić, E. Fachinetti, Michele. // *Istarska enciklopedija*. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 215-216.

¹² Giuricin, L. *La stampa italiana in Istria : (dalle origini ai nostri giorni)*. // *Pazinski memorijal 1970* / glavni urednik Petar Strčić. Žminj : Čakavski sabor, 1971. Str. 163-189.

doblje Bachova apsolutizama tijekom kojeg je nova državna tiskovna politika onemogućavala slobodnu publicističku djelatnost na cijelom području Habsburške Monarhije. Pad apsolutizma 1860. godine označio je i u Istri novo doba kako u političkom životu tako i na gospodarskom i kulturnom planu. U eri opće liberalizacije društva utemeljuju se u Istri prve tipografske radionice koje djeluju u tada najrazvijenijim gradovima na zapadnoj obali poluotoka, Rovinju, Puli i Poreču.

3.1 *Tipografia Istriana*

Prva moderna tiskara u Istri pod nazivom *Tipografia istriana* proradila je 1859. godine u Rovinju, a utemeljili su je braća Antonio i Gaspare Coana koji su te iste godine doselili iz Venecije donijevši sa sobom sve potrebne tiskarske strojeve za pokretanje tiskarske djelatnosti.¹³ Tiskara je svoje prostorije imala u Ulici Valdibora, na broju 28.¹⁴ Izboru Rovinja kao prvog mjesta u Istri pogodna za aktiviranje tiskarstva pridonijela je činjenica što od sredine 19. stoljeća Rovinj naglo gospodarski prosperira i postaje sjedište industrijske i trgovačke komore (*Camera di commercio e d' industria dell' Istria*).¹⁵ Osnivanje tiskare, koja je posredno omogućila širenje informacija i pisane riječi, imalo je veliko značenje i za razvoj kulturnog života u gradu.¹⁶ Tiskanje i distribucija publikacija poticalo je pisano stvaralaštvo i pokretanje raznovrsnih periodičkih publikacija što je omogućilo procvat domaće publicistike na talijanskom jeziku.¹⁷ Prva publikacija proizašla iz rovinjske tiskare obitelji Coana tematski je vezana uz Veneciju gdje su Antonio i Gaspare započeli svoju tiskarsku karijeru, a to je dvosveščano djelo venecijanske književnice Giustine Renier Michiel koje nosi naziv *Origine delle feste veneziane*.¹⁸ Tjednik *L'Istriano* prve su novine koje su izlazile u Rovinju od 15. veljače 1860. do 31. srpnja 1861. godine.¹⁹ List je uređivao ljekarnik Federico Spongia, a zastupao je ekonomske i druge građanske interese pokrajine. Iako kratkog trajanja, tjednik *L'Istriano* smatra se prvim nakladničkim pothvatom u Istri.²⁰

Rovinj je ubrzo postao vrlo jako tiskarsko središte s razvijenim nakladništvom o čemu svjedoči podatak da je sedamdesetih godina 19. stoljeća u Rovinju izlazilo čak 14 periodičkih publikacija na talijanskom jeziku.²¹ Tiskara obitelji

¹³ Cella, S. Nav. dj., str. 125.

¹⁴ Navedeno prema impresumu novina *La lanterna* iz 1908. godine.

¹⁵ Benussi, B. *Storia documentata di Rovigno*. 2-a ristampa. Trieste : Unione degli Italiani dell'Istria e Fiume ; Università popolare di Trieste, 1977. Str. 233.

¹⁶ Iste godine (1859.) otvara se i prva javna knjižnica u Rovinju pod nazivom *Biblioteca Stancoviciana*. Usp.: Isto, str. 236.

¹⁷ Usp.: Cella, S. Nav. dj., str. 120-164; Deghenghi Olujić, E. *Le riviste culturali italiane pubblicate in Istria nel Novecento*. Rijeka : Edit ; Pula : Pietas Iulia, 1999. Str. 32-33; Giuricin, L. Nav. dj., str. 163-189.

¹⁸ Cella, S. Nav. dj., str. 125.

¹⁹ Isto, str. 125.

²⁰ Budicin, M. *Istriano, L'.* // *Istarska enciklopedija*. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 342-343.

²¹ Usp.: Cella, S. Nav. dj., str. 120-164.; Giuricin, L. Nav. dj., str. 166.

Coana, koja je ujedno djelovala kao knjižara, papirnica i knjigovežnica, osim bogate produkcije novina i časopisa, tiskala je knjige, brošure, razglednice i druge tiskopise. Jedna je od najranije tiskanih knjiga djelo o pulskoj Areni *L'amfiteatro di Pola* Giovannija Barsana iz 1860. godine. Od značajnijih knjiga tiskanih u Rovinju u drugoj polovici 19. stoljeća ističe se djelo Bernarda Benussija²² *Saggio d'una geografia dell'Istria ad uso della studiosa gioventù*, objavljeno 1874. godine. Od 1863. do 1876. godine u Rovinju se tiskaju službeni spisi Istarskoga sabora (*Atti della Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo*). Godine 1891. izlazi knjiga pod naslovom *Intorno la vita, il martirio ed il culto della vergine Calcedonese Santa Eufemia della quale il sacro corpo si conserva e si venera nella insigne Collegiata di Rovigno (Istria)* posvećena životu sv. Eufemije, koju je za tisak priredio nepoznati autor ili, kako stoji na naslovnoj stranici publikacije, "jedan vjernik iz reda *Minori Reformisti* iz istoga grada". Uza stručno-popularna izdanja, u Rovinju je objavljeno i poneko beletrističko djelo, primjerice, zbirka pripovijesti iz 1883. godine pod nazivom *La voce del dovere*, izvjesnog Mattea Gianellija.

Rovinjska *Tipografia Istriana* bila je u vlasništvu triju naraštaja obitelji Coana. Po smrti utemeljitelja tiskare 1904. godine, naziv tiskare mijenja se nekoliko puta (*Stabilimento Tipografico – Cartoleria e legatoria Antonio Coana; Tipografia Coana-Bartoli*), a od 1936. godine postaje *Tipografia Antonio Gerini* koja je pod tim nazivom radila do 1947. godine.²³

3.2 Tiskara Gaetano Coana

U drugoj polovici 19. stoljeća Poreč postaje važno političko središte bubući da je 1861. godine imenovan glavnim gradom markgrofovije Istre te sjedištem Istarskoga sabora i ureda pokrajinske vlasti. Status Poreča kao centra političkih aktivnosti u Istri, ali i grada sve aktivnijih gospodarskih i kulturnih sadržaja,²⁴ ukazuje da je vjerojatno postojala potreba za osnivanjem tipografije koja bi zadovoljila potrebe uprave, administracije i lokalnog stanovništva. S obzirom na navedene činjenice, tipografska djelatnost u Poreču inicira se relativno kasno, tek 1876. godine, zahvaljujući poduzetnosti tiskarske obitelji Coana. Naime, stariji sin rovinjskog tiskara Antonia Coane, Gaetano Coana²⁵ doselio je u Poreč 1875. i godinu kasnije utemeljio novu tiskaru pod nazivom *Tipografia Gaetano Coana*.²⁶

²² Bernardo Benussi (Rovinj, 1846. – Trst, 1929.), profesor i povjesničar. U razdoblju 1871.-1928. objavio je 61 rad te ostavio podatke o povijesti, horografiji, statistici, klimi, institucijama, statutima, javnom životu, običajima, kulturi, crkvama i religioznom životu Istre. Usp.: Bertoša, M. Benussi, Bernardo. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 67-68.

²³ Budicin, M. Coana. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 140.

²⁴ Godine 1861. pri Pokrajinskom upravnom odboru Istre osnovana je Biblioteca Provinciale dell'Istria (Pokrajinska knjižnica Istre). Usp.: Dobrić, B. Kultura čitanja i nacionalni pokreti ..., str. 180-181.

²⁵ Gaetano Coana (? – Venezia, 1917.). Usp.: Cella, S. Nav. dj., str. 129.

²⁶ Isto, str. 129.

Po smrti Gaetana Coane vlasništvo nad tiskarom prelazi na njegove potomke koji kasnije mijenjaju naziv tiskare u *Gaetano Coana & figli* što je vidljivo u impresumu sačuvanih publikacija tiskanih poslije dvadesetih godina 20. stoljeća. Tiskara *Gaetano Coana* intenzivno je djelovala u Poreču do 1945. godine, a od tada se djelatnost tiskare nastavlja u Trstu.²⁷

Tipografija *Gaetano Coana* svoje je djelovanje započela tiskanjem tjednika *La sveglia* koji počinje izlaziti 8. travnja 1876. godine. Tjednik je bio namijenjen pulskom čitateljstvu i posvećen isključivo lokalnoj problematici.²⁸ Od tada u Poreču izlazi nekoliko periodičkih publikacija značajnih za Istru između kojih se ističu *L'Istria*, *Atti e memorie* i *L'Istria agricola*.²⁹ Tjednik *L'Istria*, službeno glasilo Pokrajinskog odbora, izlazio je od 1. siječnja 1882. do 19. prosinca 1903. godine, a nakladnik i odgovorni urednik lista bio je Marco Tamaro. Tjednik se bavio temama iz istarske zavičajne povijesti, poljodjelstva, industrije i trgovine, prigodno obilježavao godišnjice, pisao o istaknutim Istranima i dobro se uklopio u porečku i istarsku sredinu.³⁰ Godine 1884. u Poreču se osniva udruga *Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* (*Istarsko društvo za arheologiju i zavičajnu povijest*) koja iste godine počinje objavljivati časopis *Atti e memorie*,³¹ koji uz manje prekide izlazi do danas. Časopis predstavlja "pravi rudnik dokumenata i studija o Istri",³² a na njegovim su stranicama objavljivali svoje radove istaknuti istarski talijanski povjesničari kao što su Bernardo Benussi, Bernardo Schiavuzzi, Francesco Salata, Luigi Morteani i drugi.

Osim periodičkih publikacija, porečka tiskarska produkcija bogata je stručnim knjigama koje obrađuju zavičajne teme iz područja povijesti, geografije, politike, arheologije, agronomije. Carlo De Franceschi³³ objavljuje 1879. godine prvi cjelovit i kompleksan prikaz istarske povijesti u knjizi *L'Istria – note storiche*, a iste godine priređuje za tisak arhivska vrela Pietra Kandlera³⁴ o povijesti Pule pod nazivom *Notizie storiche di Pola*. Povjesničar Marco Tamaro objavljuje

²⁷ Budicin, M. Coana, str. 140.

²⁸ Cella, S. Nav. dj., str. 128.

²⁹ Poljoprivredni glasnik *L'Istria Agricola* tiska se u Poreču od 1907. do 1915. godine. Usp.: Degenghi Olujić, E. *Le riviste italiane pubblicate in Istria nel Novecento*, str. 35.

³⁰ Budicin, M. *Istria, L'.* // *Istarska enciklopedija*. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 342.

³¹ Puni naziv časopisa glasi: *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*.

³² Cella, S. Nav. dj., str. 130.

³³ Carlo De Franceschi (*Gologorica kraj Pazina, 1809. – Gologorica, 1893.*), političar i povjesničar. Istaknuti je član obitelji čiji su članovi do druge pol. 20. stoljeća ostavili značajni trag u istarskoj kulturi, umjetnosti, politici i etnokulturnim prilikama. Usp.: Bertoša, M. De Franceschi, Carlo. // *Istarska enciklopedija*. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 172-173.

³⁴ Pietro Kandler (Trst, 1804.-1872.), povjesničar i arheolog. U Trstu osnovao, uređivao i izdavao tjednik *L'Istria* (1846.-1852.) i časopis *La Provincia dell'Istria* (1867.-1872.). Usp.: Matijašić, R. Kandler, Pietro // *Istarska enciklopedija*. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 369.

1892. godine svoje najvažnije djelo *Le città e le castella dell'Istria* posvećeno Puli, Vodnjanu i Rovinju. Istaknuti agronom Carlo Hugues objavio je u Poreču više svojih radova, između kojih *L'economia agraria dell'Istria settentrionale* (1889.). Godine 1903. Bernardo Benussi priređuje za tisak drugo, prošireno izdanje svoga kapitalnog djela *Manuale di geografia, storia e statistica della Regione Giulia (litorale) ossia della città immediata di Trieste, della contea principesca di Gorizia e Gradisca e del Margraviato d'Istria*.

Uz periodiku i stručnu literaturu koje su činile glavninu knjižne produkcije tiskare Coana, sačuvano je i nekoliko beletrističkih djela, primjerice, zbirka poezije *Sonetti istriani: (1903-1907)* pjesnika i povjesničara Giovannija Quarantotta, objavljena 1908. godine u Poreču.

3.3 Tiskara Seraschin

Pula svoj nagli gospodarski i demografski procvat doživljava sredinom 19. stoljeća kada je odabrana za glavnu ratnu luku Austrijske Monarhije te nakon izgradnje Pomorskog arsenala. Kultura tiskarstva i nakladništva u Puli započela je svoj razvoj usporedo s osnivanjem i djelovanjem drugih kulturnih ustanova i društava šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća.³⁵ S pojavom čitalačkih društava, prvih knjižara, nove višejezične čitalačke publike s kojom naglo raste potražnja za informacijama i tiskanom građom, osnivanje tipografije u samom gradu postaje prijeko potrebno. Prvu tiskaru u Puli utemeljuje 1869. godine³⁶ tiskar iz Rovinja *Gregorio Seraschin*.³⁷ Svoju tiskarsku djelatnost započeo je tiskanjem prvih pulskih novina na talijanskom jeziku pod nazivom *L'Arena*, koje nisu sačuvane i za koje se pretpostavlja da su izlazile vrlo kratko.³⁸ Među najranijim publikacijama tiskare *Seraschin* jest studija *Mattia Flacio: istriano di Albona: notizie e documenti*, autora Tomasa Lucianija, koja obrađuje različite aspekte života Matije Vlačića Ilirika. Knjiga je objavljena 1869. godine na talijanskom jeziku. Tijekom 1871. i 1872. godine u nakladi austrougarske Ratne Mornarice u Puli izlazio je tjednik *Neptun* tiskan na njemačkom jeziku, s posebnim prilogom na talijanskom jeziku. Tijekom druge polovice 19. stoljeća u tiskari *Seraschin* tiskano je nekoliko lokalnih glasila na talijanskom jeziku: *Eco dell'Arena* (travanj-lipanj 1874.), *Il risorgimento* (1878.-1879.), *Pola* (povremeno u razdoblju 1883.-1885.), *L'eco di Pola*

³⁵ Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća u Puli se počinju osnivati kulturne, prosvjetne i zabavne udruge koje su utemeljili građani raznih nacionalnosti, a to su: Čitaonica, prva hrvatska udruga (1869.), Marine-Casino Verein, udruga mornaričkih časnika pretežno njemačke nacionalnosti (1870.), Gabinetto di Lettura, talijanska čitalačka udruga (1876.). U istom razdoblju pojavljuju se i prve knjižare u Puli, a to su knjižare Schrinner (1869.) i Schmidt (1865.). Usp.: Dobrić, B. *Kultura čitanja i nacionalni pokreti ...*, str. 46, 62-99.

³⁶ Sergio Cella navodi da Gregorio Seraschin dolazi iz Rovinja u Pulu oko 1869. godine. Iste godine tiskane su u njegovoj tiskari prve publikacije što navodi na zaključak da je tiskara osnovana upravo te godine. Usp.: Cella, S. *Nav. dj.*, str. 127.

³⁷ Gregorio Seraschin (? – Pula, 1886.), prvi pulski tiskar. Usp.: Isto, str. 127.

³⁸ Isto, str. 127.

(1887.-1897.), *Il patriota* (lipanj 1889.). Posebnu važnost za razvoj hrvatskog novinstva u Istri ima tjednik na talijanskom jeziku *Il Diritto Croato*³⁹ koji je izdavao i uređivao nakladnik Ante Jakić, a tiskan je u tiskari Seraschin. Tjednik je izlazio u Puli od 3. listopada 1888. do 1. travnja 1893. godine u najvećoj nakladi od 770 primjeraka.⁴⁰ Nakon toga, list nastavlja izlaziti u Trstu pod različitim nazivima (*Il Pensiero Slavo*, *La pensée slave*, *Slavenska misao*) do 1909. godine.

Opus knjižne produkcije tiskare *Seraschin* obuhvaća i raznovrsna izdanja u nakladi gradskih ustanova i društava, primjerice, *Catalogo della Biblioteca Scolastica Distrettuale di Pola* (1886.) i *Rapporto sanitario per la citta di Pola* (1887.). Posebnu vrijednost za povijest tiskarstva u Puli ima knjižica tiskana 1870. godine u tiskari *Seraschin* pod naslovom *Pravila Čitaonice u Pulju*, kao prva publikacija na hrvatskom jeziku objavljena i tiskana u Puli i u današnjem hrvatskom dijelu Istre.⁴¹ Navedena publikacija sadrži usporedo i prijevod teksta na njemački jezik. Koncem 19. stoljeća, 1894. godine, objavljena je u toj tiskari još jedna publikacija na hrvatskom jeziku, a to su *Pravila družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru* u nakladi istoimene udruge za razvitak hrvatskoga školstva u Istri. O aktivnom glazbenom životu Pule u drugoj polovici 19. stoljeća svjedoče dvije publikacije tiskane krajem stoljeća, a to su dva libreta na njemačkom jeziku. Godine 1896. objavljen je libreto za operu *Kukuschka* Franza Lehara koji je napisao Felix Falzari, a godine 1891. libreto za komičnu operu *Syritha* Franza Möeglea, prema priči Egona Eberta *Der Königstochter Laune*.

Tiskara *Seraschin* intenzivno je djelovala u Puli do pred konac 19. stoljeća, kada prelazi u vlasništvo Carla Martinolicha pod čijim ravnanjem radi kratkotrajno.⁴² Iz toga razdoblja sačuvana je tek jedna knjiga, a to je zbirka pjesama pod naslovom *Raccolta di canzonette popolari cantate in Istria*, tiskana 1897. godine.

3.4 Tiskara Bontempo

Tiskara *Bontempo* druga je tiskara u Puli koja je djelovala od osamdesetih godina do kraja 19. stoljeća, a prvi put se spominje u impresumu dvojezičnog tjednika *Pola* koji je u Puli izlazio od 1. siječnja 1883. do 24. prosinca 1885. godine.⁴³

³⁹ *Il Diritto Croato* uređivan je u panslavističkom duhu i bio je namijenjen Talijanima i građanima hrvatskog etničkog podrijetla koji nisu dovoljno poznavali hrvatski književni jezik, odnosno koji su bili talijanizirani. Pored dnevnih vijesti objavljivani su prilozima o hrvatskoj povijesti, literaturi i kulturi. Redovito su objavljivani prikazi novih hrvatskih knjiga i talijanski prijevodi hrvatskih književnih djela, npr., Augusta Šenoe, Petra Preradovića i Ivana Mažuranića. Usp.: Strčić, P. *Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine*, 210-234.; Manin, M. *Diritto Croato, II. // Istarska enciklopedija*. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 179.

⁴⁰ Manin, M. *Nav. dj.*, str. 179.

⁴¹ Dobrić, B. *Udruga čitaonica u Puli (1869.-1920.)*, str. 11-49.

⁴² Krmpotić, J. *Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini*, str. 43-45.

⁴³ Tjednik *Pola* tiskan je tijekom svog izlaženja u nekoliko različitih tiskara, između kojih i u tiskari *Bontempo*. S obzirom na to da tjednik nije sačuvan, ne može se provjeriti u kojim je razdobljima tiskan u tiskari *Bontempo* i na taj način utvrditi precizniji datum početka djelovanja tiskare. Usp.: Cella, S. *Nav. dj.*, str. 152.

Podaci o osnivanju, vlasništvu i djelovanju tiskare *Bontempo* mogu se djelomično rekonstruirati na temelju njezine tiskarske produkcije. O utemeljitelju tiskare nema pouzdanih podataka, no prema tadašnjem običaju da se tipografije nazivaju prema imenima svojih osnivača, može se jedino pretpostaviti da je tiskara primarno bila u vlasništvu izvjesnog Lodovica Bontempa. Od 1894. godine kao vlasnik tiskare *Bontempo* navodi se Carlo Martinolich,⁴⁴ a od 1899. Rodinis i Leban.⁴⁵ Prema impresumu tjednika *La settimana*, tiskara se nalazila na Piazza Nintea, a kasnije u oglasima iz tjednika *Gazzeta del popolo*, navodi se adresa Via Sergia, br. 40 (danas Ulica Sergijevaca).⁴⁶ Oglas objavljen u novinama *Gazzeta del popolo*, navodi da je tiskara posjedovala “najmodernije tipove tiskarskih strojeva čije motore pokreće plin te bogat izbor grafičkih ukrasa i slova”.⁴⁷

Tijekom svoga djelovanja tiskara *Bontempo* izdavala je nekoliko glasila: već spomenuti tjednik *Pola*, časopis *La penna* (1886.), tjednik *La settimana* (1887.), časopis *Gazzeta di Pola* (siječanj-svibanj 1894.), novine *Il giovine pensiero* (1887.-1897.), *Gazzeta del popolo* (1899.). U tiskari *Bontempo* objavljeno je 1885. godine prvo izdanje knjige *Manuale di geografia storia e statistica del litorale ossia della contea principesca di Gorizia e Gradisca, della città immediata di Trieste e del Margraviato d'Istria* koju je priredio Bernardo Benussi, a koja je u tom periodu bila “najbogatiji postojeći priručnik o povijesti regije”,⁴⁸ tzv. Julijske Venecije. Za povijest hrvatske tiskane riječi u Istri značajna je knjiga propovijedi poznata pod naslovom *Evandjeoska razmatranja za sve nedelje*⁴⁹ koju je priredio pomerski župnik Ivan Barbalić, a objavila tiskara *Bontempo* 1887. godine.⁵⁰

4 Istarske tiskare i počeci nakladništva na hrvatskom jeziku: 1898.-1918.

Razdoblje od konca 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata posebno je važno za razvoj hrvatskoga tiskarstva i nakladništva u Istri. Vrijeme je to djelovanja prvih hrvatskih tiskara u Istri, *Laginja i dr.* i *Josip Krmpotić* u Puli te tiskare *Tiskovnog društva* u Pazinu. Uz njih, početkom 20. stoljeća aktivira se u Puli nova tiskara pod nazivom *Boccasini & C.o.*, osnovana isključivo za potrebe talijanskog nakladništva, a svoj rad nastavlja u Poreču i Rovinju.

⁴⁴ Podatak je preuzet iz impresuma časopisa *Gazzeta del popolo*.

⁴⁵ Podatak je preuzet iz oglasa za tiskaru objavljenog u *Gazzeta del popolo* 1, 14(1899), 2.

⁴⁶ Podaci preuzeti iz *La settimana* (17. rujan 1887.) i *Gazzeta del popolo* 1, 12(1899), 2.

⁴⁷ *Gazzeta del popolo* 1, 14(1899), 2.

⁴⁸ Cervani, G. Bernardo Benussi nel quadro della storiografia liberal-nazionale italiana in Istria alla fine dell'ottocento. // Benussi, B. *Storia documentata di Rovigno*, str. VI.

⁴⁹ Puni naslov knjige glasi: Na uspomenu petdesetgodišnjice misništva našega učenoga, mudroga i svetoga Lava XIII katoličkog pape, što je svete slovenske apuštrole Ćirila i Metoda uzvisio na čast celokupne Isusove crkve : evandjeoska razmatranja za sve nedelje.

⁵⁰ Spinčić, V. *Crtime iz hrvatske književne kulture Istre*. Reprint. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, [1984.]. Str. 99.

4.1 Od Narodne tiskare do tiskare Laginja i dr.

Godine 1898. slovenski tiskar Andrej Gabršček⁵¹ kupuje na dražbi pulsku tiskaru u vlasništvu Carla Martinolicha (prije tiskara *Seraschin*) te utemeljuje *Narodnu tiskaru*, prvu hrvatsku tiskaru u Istri koja počinje s radom 1. kolovoza 1898. godine.⁵² Upravitelj tiskare postaje Josip Krmpotić⁵³ koji će svojim djelovanjem na polju tiskarstva i nakladništva u Puli obilježiti prva dva desetljeća 20. stoljeća.

Prema sjećanju Mije Mirkovića (Mate Balote), “štamparija [je] bila toliko tehnički usavršena, da je mogla preoteti rad *Državnoj štampariji* i tadašnjoj najboljoj štampariji na austrijskom jugu *Kleinmayer i Bamberg* u Ljubljani”.⁵⁴ Godine 1899. tiskara je protokolirana kao vlasništvo Josipa Krmpotića i djeluje pod imenom *Josip Krmpotić i dr. (Josip Krmpotić i drugi)* iako i dalje ostaje Gabrščekova. Mjesec dana po registraciji počinje se u njoj tiskati *Naša sloga* (6. srpnja 1899.) koja se od 1870. godine tiskala u Trstu. Zbog nedostatne financijske podrške tiskara je poslovala s priličnim gubitkom stoga Gabršček tiskaru prodaje 1900. godine konzorciju *Tiskara Josip Krmpotić i dr.* u čijoj upravi Krmpotić sudjeluje do 1903. godine. Upravu tiskare preuzima Viktor Šuligoj, kasnije vlasnik štamparije u Zlataru. Tiskarska radionica nalazila se do 1906. godine u kući Frana Barbalića, u Šišanskoj ulici.⁵⁵

Od 1906. godine *Tiskara Josip Krmpotić i dr.* mijenja ime u *Tiskara Laginja i dr. (Laginja i drugovi)* i seli na drugu lokaciju u Ulici Giulia br. 1 (današnja ulica Matka Laginje br. 7). Uz uspješnu tiskarsku djelatnost djelokrug rada *Tiskare Laginja i dr.* obuhvaćao je knjižarske i knjigovežnične poslove, kao i izradu pečata. Poduzeće je opstalo do 1918. godine kada se gasi zbog političkih promjena koje su nastale u Puli i Istri izbijanjem Prvoga svjetskog rata.

⁵¹ Andrej Gabršček (1864.-1938.), rodom iz Kobarida. Jedan je od prvaka slovenskoga narodnog pokreta u Goričkoj, djelatna na mnogim područjima, između ostalih i kao plodan izdavač i tiskar. Usp.: Lukežić, I. Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. godine, str. 150-151.

⁵² Krmpotić, J. Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini, str. 44.

⁵³ Josip Krmpotić (Stupnik kraj Zagreba, 1864. – Beograd, 1949.), tiskar i nakladnik. Tiskarsku karijeru započeo je kao “mali zagrebački tipografski naučnik i tipografski radnik”. Zbog organiziranja protumađarskih demonstracija 1884. godine bio je zatvaran i protjeran iz Zagreba te se iste godine, na poziv profesora Matka Mandića, seli u Trst, gdje počinje raditi kao slovoslagač u tiskari Viktora Dolenca. Istodobno, bio je suradnik u slavenskim časopisima koji su tada izlazili u Trstu (*Naša sloga*, *Edinost*, *Obzor*, *Slovenac*) i vrlo aktivan i usmjeren ka cilju da preko rada u tiskarskoj struci pridonese bržem razvoju hrvatskoga narodnog preporoda u Istri. Od 1894. godine bio je poslovođa Gabrščekovih tiskara u Gorici (Narodna tiskarna i Goriška tiskarna). Usp.: Blažeković, T. Nav. dj., 38-41; Balota, M. Puna je Pula. Zagreb : Zora, 1964. Str. 165-195; Dobrić, B.; M. Urošević. Krmpotić, Josip. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2005. Str. 420.

⁵⁴ Balota, M. Tihi stvaralac i revolucioner. // Istra : glasilo Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine 6, 8(1934), 1.

⁵⁵ Krmpotić, J. Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini, str. 44.

4.2 Tiskara Laginja i dr.

Tijekom svog djelovanja tiskara *Laginja i dr.* imala je bogatu nakladničku produkciju novina, knjiga, brošura i drugih tiskopisa. Najznačajniji nakladnički pothvat tijekom 19. stoljeća vezan je uz pokretanje lista *Naša sloga* koji je bio prvi i najdugovječniji list u vrijeme hrvatskog preporoda u Istri. Prvi broj izašao je u Trstu 1. lipnja 1870. godine, a glavni pokretač i nakladnik prvoga pučkog lista pisanog hrvatskim jezikom bio je biskup Juraj Dobrila.⁵⁶ List je najprije tiskan u tiskari austrijskog Lloyda u Trstu, kasnije je promijenio još nekoliko tršćanskih tiskara da bi se od srpnja 1899. godine tiskao u Puli, u *Tiskari Josip Krmpotić i drugi*, kasnije preimenovanoj u *Laginja i dr.* U Puli je izlazio narednih šesnaest godina, a posljednji broj lista objelodanjen je 25. svibnja 1915. *Poučan, gospodarski i politički list istarskih Hrvata*, kako stoji u podnaslovu *Naše sloge*, bio je, u prvom redu, okrenut prosvjećivanju istarskog seljaštva, učeći puk o političkim, gospodarskim, socijalnim, kulturnim, nacionalnim i ljudskim pravima. List *Naša sloga* kardinalno je utjecao na cjelokupni razvoj Istre i Kvarnerskih otoka i predstavlja izvanredan povijesni izvor za proučavanje povijesti Istre i otoka u drugoj polovici 19. i u početku 20. stoljeća.⁵⁷ Osim što je obilježio jednu epohu u razvoju istarskoga nacionalnog pokreta, na stranicama *Naše sloge* sačuvani su književni pokušaji i značajniji radovi književnika od kojih neki zauzimaju važnije mjesto u književnosti hrvatskoga naroda.⁵⁸

Početak 20. stoljeća, na inicijativu Matka Laginje,⁵⁹ počinje izlaziti trojezični list *Omnibus*, najprije kao dnevnik, zatim kao tjednik. Izlazio je s prekidima od 15. listopada 1904. do lipnja 1914. godine. U počecima svog izlaženja, *Omnibus* je tiskan na hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku, a kasnije samo na hrvatskom i talijanskom. Djelovao je kao političko glasilo nacionalnog pokreta na Puljštini i od prvog je broja pisan u narodnom duhu braneći interese hrvatskoga dijela stanovništva.

Mjesečnik *Mladi Istran* prvi je istarski časopis na hrvatskom jeziku namijenjen mladeži za zabavu i pouku. Počinje izlaziti 15. siječnja 1906. godine, a pokretač, urednik i nakladnik ovog časopisa bio je Krčanin Josip A. Kraljić, tadašnji nadučitelj lošinjske škole Družbe sv. Ćirila i Metoda. Časopis izlazi sve do konca 1908. godine kada njegovu ulogu preuzima opatijski *Mladi Istranin*. Bio je jedan

⁵⁶ Juraj Dobrila (Veli Ježenj, 1812. – Trst, 1882.), biskup i hrvatski narodni preporoditelj. Bio je nakladnikom prve periodičke publikacije za Hrvate u Istri, tj. kalendara *Istranin* koji je izašao za 1869. i 1870. godinu u Trstu. Usp.: Strčić, M. *Istarska beseda i pobuna*. Pula : Istarska naklada, 1985.

⁵⁷ Strčić, P. *Oko pokretanja "Naše sloge"*. // Pazinski memorijal 1970 / glavni urednik Petar Strčić. Žminj : Čakavski sabor, 1971. Str. 17-37.

⁵⁸ Viktor Car Emin, Rikard Katalinić-Jeretov, Mate Bastian, Ante Dukić i drugi.

⁵⁹ Matko Laginja (Klana kraj Kastva, 1852. – Zagreb, 1930.), odvjetnik, političar i preporoditelj. Usp.: Klaić, Ž. *Laginja, Matko*. // *Istarska enciklopedija*. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 420.

od najkvalitetnijih dječjih listova u tadašnjoj Hrvatskoj s velikim brojem suradnika, tada najpoznatijih pisaca za djecu.⁶⁰

Koncem 1906. Josip A. Kraljić u vlastitoj nakladi pokreće još jednu publikaciju za mladež pučkih i srednjih škola, omladinski kalendar *Jorgovan*. Bio je to jedini hrvatski istarski kalendar koji se tiskao u džepnom formatu, a izlazio je jednom godišnje sve do 1915. godine.

Istaknuto mjesto među istarskim časopisima preporodnog pokreta imala je *Narodna prosvjeta* koju je izdavalo istoimeno učiteljsko društvo kao mjesečnik za školstvo, književnost i prosvjetu. Časopis je pokrenut početkom 1906. godine, a izlazio je ukupno devet godina. Prvi urednik, i ujedno pokretač časopisa, bio je Ernest Jelušić. Do 1908. godine časopis se tiskao u Puli, u tiskari *Laginja i dr.*, zatim prelazi u Pazin, kasnije je prebačen u Roč i Kastav, a zadnji broj izašao je u Opatiji 1914. godine. Danas se *Narodna prosvjeta* smatra prvim pravim književnim časopisom u Istri na hrvatskom jeziku u kojem su stalni suradnici bili najznačajnija imena tadašnje istarske preporodne književnosti.⁶¹

U nakladi tiskare *Laginja i dr.* 1913. godine izlazi publikacija *Slavensko bogoslužje u Istri* koju je napisao Vjekoslav Spinčić, jedan od najzaslužnijih boraca za narodna prava Istre.⁶² Tiskara je bila nakladnikom brošura političke i ekonomske tematike, knjižica za razne narodne potrebe, naročito za pouku glede izbora u općinska zastupstva, Pokrajinski sabor i zastupničku kuću u Beču, govora istarskih političara u Istarskom Saboru i Carevinskom vijeću i sl. Najčešće su autori tih knjižica bili Matko Laginja i Vjekoslav Spinčić, primjerice, knjižica *Raspust općinskoga zastupstva u Kastvu* iz 1900. godine (Vjekoslav Spinčić).

Područje književnosti zastupaju zavičajni autori, primjerice, pjesničku zbirku *Prve laste* napisao je creski učitelj Albert Linardić⁶³ 1911. godine, a knjižica stihova Mihovila Cukona *Dvije pjesme u spomen mobilizacije istarskog narodnog ustanka god. 1914* izlazi 1914. godine. Hrvatski književnik Ante Tentor⁶⁴ objavio je 1904. godine u vlastitoj nakladi dva romana s temama iz istarske povijesti, *Ljubav na prijevaru* i *Suvišna usta*, pod skupnim naslovom *Iz zapadne strane*.

Iz područja glazbene umjetnosti tiskana je 1902. godine publikacija u kojoj je objavljen libreto opere *Petar Svačić*, istarskog pjesnika Karla Lukeža, koju je uglazbio hrvatski skladatelj Josip Mandić.

⁶⁰ Strčić, M. Nav. dj., str. 99.

⁶¹ Među stalnim književnim suradnicima Narodne prosvjete bili su, između ostalih, Vladimir Nazor, Viktor Car Emin, Rikard Katalinić-Jeretov, Anton Kalac, Josip A. Kraljić i Ante Tentor. Usp.: Lukežić, I. Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. godine : II. dio, str. 129-144.

⁶² Vjekoslav Spinčić (Spinčići kraj Kastva, 1848. – Sušak, 1933.), političar, pisac i svećenik. Uz Laginju, najznačajniji je preporoditelj drugoga naraštaja među istarskim Hrvatima. Usp.: Biletić, B. D. Spinčić, Vjekoslav. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 740.

⁶³ Albert Linardić (Martinšćica, 1882.-1916.), učitelj i narodni preporoditelj. Usp.: Spinčić, V. Nav. dj., str. 146-147.

⁶⁴ Ante Tentor (Cres, 1860. – Pula, 1910.), književnik i pravnik. Njegov opus predstavlja vrijedan prilog hrvatskoj književnosti onog vremena. Usp.: Isto, str. 123-124.

4.3 Tiskara Josip Krmpotić

Godine 1906. Josip Krmpotić, uz financijsku pomoć Andreja Gabrščeka, otкупljuje malu tiskaru od tvrtke *Matteo Clapis* i osniva svoju vlastitu tiskaru pod nazivom *Josip Krmpotić*.⁶⁵ Tiskara je, zahvaljujući Krmpotićevim organizacijskim sposobnostima, stručnoj tipografskoj kvalifikaciji i velikom iskustvu na tom polju, ubrzo prerasla u značajno nakladničko-tiskarsko poduzeće koje je početkom Prvoga svjetskog rata bilo najjače privredno poduzeće u Puli i Istri poslije Pomorskog arsenala, a zapošljavalo je oko stotinjak kvalificiranih radnika i namještenika, što je za tadašnje prilike u Puli bilo vrlo mnogo.⁶⁶

Krajem Prvoga svjetskog rata u Krmpotićevom vlasništvu bile su četiri tiskare, knjigovežnica i dvije knjižare. Jedna tiskara nalazila se u njegovoj privatnoj kući u Puli, u Šišanskoj ulici br. 24 (danas Zagrebačka ulica), koja se sastojala, prema sjećanjima Mije Mirkovića, “od dva stroja za slaganje i dva tiskarska stroja (*Flashmaschine*), na kojima su se svake noći tiskala dva dnevna lista”.⁶⁷ Uz tiskaru se nalazila knjigovežnica i uredništvo. Druga tiskara nalazila se u Ulici Cenide br. 2 (danas *Ciscuttijeva ulica*), a bila je povezana s knjižarom i papirnicom, također u Krmpotićevu vlasništvu, na Trgu Carli (danas *Giardini*). Ova Krmpotićeva tiskara bila je usmjerena na tiskanje raznovrsnih tiskopisa za potrebe računovodstva austrougarske Ratne mornarice. Mirković navodi da je Krmpotić oglašavao popis od 130 raznovrsnih tiskanica, formulara i knjiga za potrebe Mornarice te preko stotinu ostalih vrsta tiskanica koje su se mogle kupiti u njegovoj papirnici.⁶⁸

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata počele su djelovati još dvije Krmpotićeve tiskare, obje u Šišanskoj ulici br. 3. Jedna od njih, iako je bila Krmpotićevo vlasništvo, nosila je ime *Francesco Rocco* i u njoj se 1917. i 1918. tiskao talijanski dnevni list *Il Gazzettino di Pola*. U istoj kući, ali na drugom ulazu, nalazila se još jedna tiskara koja je tiskala povjerljive cirkulare za potrebe austrougarske Ratne mornarice.

Uz nakladništvo i tiskarstvo, Krmpotić se bavio i knjižarstvom, a u njegovu su vlasništvu bile dvije knjižare od kojih se jedna, koja je ujedno bila i papirnica, nalazila na Trgu Carli (danas *Giardini*), a druga u Arsenalskoj ulici (danas *Flaciusova ulica*).

Djelovanje tiskarsko-nakladnog poduzeća *Josip Krmpotić* prekinuto je 1918. godine, nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, za talijanske okupacije Istre. Nakon dolaska talijanske vojske u Pulu, Krmpotić je bio devet mjeseci interniran na Sardiniji, a kad su 30. listopada 1920. godine fašisti zapalili njegovu tiskaru u Šišanskoj ulici, prognan je iz Pule i nastanio se u Beogradu.⁶⁹ O sudbini ostalih ti-

⁶⁵ Krmpotić, J. Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini, str. 44.

⁶⁶ Usp.: Balota, M. Puna je Pula, str. 165-195.

⁶⁷ Isto, str. 165.

⁶⁸ Isto, str. 168.

⁶⁹ Tiskara koja se nalazila u Krmpotićevoj privatnoj kući u Šišanskoj ulici bila je ujedno i središte hrvatskoga narodnog pokreta. Usp.: Isto, str. 165-195.; Dobrić, B.; M. Urošević. Krmpotić, Josip, str. 420.

skara u njegovu vlasništvu nema pouzdanih podataka, no vjerojatno je da su one došle u posjed talijanskih građana i nastavile djelovati pod drugim nazivima.

Za Josipa Krmpotića Mijo Mirković kaže da je bio “čovjek istrajne volje i energije ... bez sumnje najjači grafički stručnjak u našem neoslobođenom Primorju. Nema slavenske štamparije u tim krajevima čijoj organizaciji nije doprinio. Štampar, knjižar, novinar, izdavač novina i knjiga na svakom polju pokazao je ri-jedak dar organizacije, stručnog znanja, pravilnog i realnog ocjenjivanja poli-tičkih i poslovnih prilika”.⁷⁰

Najznačajnija periodička publikacija koja je izlazila u nakladi tiskare *Josip Krmpotić* jest dnevnik *Hrvatski list*. List je pokrenuo Josip Krmpotić 1. srpnja 1915. godine, nekoliko mjeseci nakon prestanka izlaženja *Naše sloge*, a bio je je-dini list u Istri na hrvatskom jeziku koji je izlazio tijekom Prvoga svjetskog rata. U početku izlaženja list se svojim sadržajem prilagođavao uvjetima režima, ali kako se približavao kraj rata, postajao je sve slobodniji zastupajući narodne interese i jugoslavensko jedinstvo. Uprkos poteškoćama kao što su cenzura, pljenidba cijeh-kih naklada, mali broj suradnika, te financijskih poteškoća, *Hrvatski list* se uspio održati za cijelog trajanja Austro-Ugarske Monarhije. Ubrzo nakon što je talijan-ska vojska zaposjela Pulu, *Hrvatski list* je zabranjen čime je Pula ostala bez svojih hrvatskih novina sve do četrdesetih godina 20. stoljeća. Dnevnik se za gotovo ci-jelog izlaženja tiskao u tiskari *Josip Krmpotić*, a tek pri samom kraju svog izlaženja, od 17. do 31. prosinca 1918., u tiskari *Lagingja i dr*.

U Puli je 1905. godine počeo izlaziti njemački dnevnik *Polaer Morgenblatt*, kasnije pod nazivom *Polaer Tagblatt* (od 1906.), koji je u početku izdavao kon-zorcij njemačkih kapitalista na čelu s Carlom Kuppelwieserom, tadašnjim vlasni-kom otočja Brijuni, a tiskao se u Krmpotićevoj tiskari. Kada se taj izdavački kon-zorcij raspao, vlasništvo nad listom preuzeli su 1913. godine Josip Krmpotić i nje-gov sin Mario Krmpotić. Od tada se sadržaj lista mijenja u interesu tadašnjih stremljenja istarskog čovjeka i on postaje “malim i diskretnim zastupnikom hrvat-skih narodnih težnji mada u skromnim okvirima”,⁷¹ iako i dalje tiskan na nje-mačkom jeziku. Dnevnik *Polaer Tagblatt* izlazi do polovice studenoga 1918.

Uz navedenu periodiku, u tiskarama Josipa Krmpotića na talijanskom su izla-zili: tjednik, potom dnevnik, *La terra d'Istria* (1905.-1910.), iredentistički dnev-nik *L'eco dell'Adriatico* (1906.-1907.), dnevnic *Il giornaletto* (1900.-1915.) i *Il Gazzettino di Pola* (1915.-1918.); a na njemačkom: tjednik *Südösterreichische Nachrichten* (veljača-travanj 1910.) i ilustrirani tjednik *Brioni-Insel-Zeitung* (1910.-1914.).

Posebnu važnost za hrvatsko nakladništvo imaju knjige koje su objavljene u nakladi i tiskom Josipa Krmpotića. Odvjetnik i zastupnik u Istarskom saboru Ivan

⁷⁰ Balota, M. Tihi stvaralac i revolucioner, str. 1.

⁷¹ Ujčić, V. Puljsko-istarski “Hrvatski list” : (1915.-1918.). Pula ; Pazin : Braća Ujčić, 1990. Str. 77.

Zucon⁷² preveo je i uredio *Zbirku zakona potrebnih u javnom životu u Istri i druguda* koju u vlastitoj nakladi objavljuje 1911. godine. U nakladi Josipa Krmpotića objavljena je 1918. godine knjiga Frana Barbalića⁷³ *Pučke škole u Istri* koja daje statistički prikaz stanja školstva u Istri pred početak Prvoga svjetskog rata. Profesor zemljopisa na Carskoj kraljevskoj velikoj državnoj gimnaziji u Pazinu Nikola Žic objavio je 1909. godine stručnu publikaciju pod naslovom *Antropogeografija Istre*. Godine 1916. u nakladi tiskare Krmpotić objavljena je knjiga *Vježbenica za opće i pučke škole i za samouke* čiji je autor Benjamin Deprato.

Jedna od najznačajnijih knjiga objavljenih 1905. godine u Krmpotićevoj tiskari zbirka je poezije *Krvava košulja : (uspomene iz doline Raše)* književnika Vladimira Nazora. Smatra se prvom Nazorovom knjigom tematski vezanom uz Istru koja je bila izrazito nacionalno i socijalno angažirana. Knjigu je ilustrirao slovenski slikar Saša Šantel⁷⁴ koji je ujedno i likovno opremio prvo izdanje Nazorova *Velog Jože* objavljenog 1908. godine u Ljubljani.

Godine 1910. Matko Brajša Rašan objavljuje u Puli zbirku pod naslovom *Hrvatske narodne popijevke iz Istre*⁷⁵ uz pomoć nakladnika Josipa Krmpotića koji u predgovoru, između ostalog, piše da se odlučio za njezino izdavanje da se prvo oduži “onoj grudi zemlje, u kojoj sam našao moju drugu postojbinu, a drugo da dokažem, da možemo i mi, tiskari u Istri, natjecati se za muzikalne poslove, koje dosada većinom izvršivahu tuđa poduzeća”.⁷⁶ Istarski skladatelj Slavko Zlatić navodi da je objavljivanje ove publikacije bio izuzetan nakladnički poduhvat i “u ono vrijeme sasvim izniman u tadašnjim južnoslavenskim okvirima”.⁷⁷ Ujedno ova se publikacija smatra prvom zbirkom folklornih zapisa s istarsko-primorskog područja.

Tiskom *Tiskare J. Krmpotić i dr.* i *Josip Krmpotić* tiskani su mnogi stručni i znanstveni radovi vezani uz djelatnost Hidrografskog zavoda i Mornaričko-teh-

⁷² Ivan Zucon (1868.-1928.), odvjetnik i političar. Sudjelovao je u nastojanjima istarskih Hrvata za veća politička prava, surađivao u kulturnim i drugim društvima te objavljivao publicističke i političke tekstove u listovima Omnibus, Naša sloga, Il diritto croato i Hrvatski list. Usp.: Matejčić, R. Cukon (Zucon), Ivan (Ivo). // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2005. Str. 150.

⁷³ Fran Barbalić (Baška na Krku, 1878. – Zagreb, 1952.), pedagog i povjesničar. Usp.: Barbalić, Fran. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2005. Str. 54.

⁷⁴ Saša Šantel djelovao je u Pazinu od 1907. do 1918. godine kao profesor na Pazinskoj gimnaziji, a istodobno je bio jedan od najistaknutijih ljudi u kulturnom životu Pazina. Usp.: Šiklič, J. Saša Šantel : profesor i kulturni djelatnik u Pazinu od 1907. do 1918. godine. // Pazin u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća : zbornik radova ... / [glavni urednik Josip Šiklič]. Pazin : Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije [etc.], 1999. Str. 193-204.

⁷⁵ Puni naslov publikacije glasi: Hrvatske narodne popijevke iz Istre = Chansons nationales croates d'Istrie : svjetske i crkvene.

⁷⁶ Hrvatske narodne popijevke iz Istre = Chansons nationales croates d'Istrie : svjetske i crkvene. Pula : Josip Krmpotić, 1910. Str. V.

⁷⁷ Zlatić, S. Muzički život u prošlosti Pule. // Prilozi o zavičaju : svezak 1. Pula : Čakavski sabor ; Katedra Pula, 1980. Str. 211-215.

ničkog odbora koji su u Puli djelovali u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Uglavnom su to matematičke, hidrografske, tehničke i vojno-tehničke studije i djela, te djela vezana uz brodogradnju i pomorstvo, tiskane najvećim dijelom na njemačkom jeziku. Osim navedenih studijskih publikacija tiskanih u nakladi austrougarske Ratne mornarice, na njemačkom je jeziku objavljen 1909. godine prijevod romana Ante Tentora *Beg Mirko*⁷⁸ te 1910. godine knjižica s planom grada Pule pod naslovom *Strassen- und Gassenbenennungs-Verzeichnis der Stadt Pola*.

4.4 Tiskara *Boccasini & C.o.*

Osnivanje tiskare *Boccasini & C.o.* vezano je uz talijanskog novinara Giovannija Timeusa⁷⁹ koji je koncem 19. i početkom 20. stoljeća uređivao nekoliko pulskih novina.⁸⁰ Brojni komercijalni oglasi i obavijesti koje je Timeus objavljivao u svojim novinama omogućili su mu pribavljanje financijskih sredstava koje je, kako navodi Sergio Cella, investirao u kupnju vlastite tipografije.⁸¹ Oglasi u periodici koja je izlazila u tiskari *Boccasini & C.o.* govore da je tiskara bila opskrbljena modernim tiskarskim strojevima koje je pokretala električna energija i plin.⁸² Prema istima, tiskara se nalazila u Ulici Sergia na broju 40.⁸³ Na istoj adresi djelovala je do kraja 19. stoljeća već spomenuta tiskara *Bontempo* pa se može pretpostaviti da je Timeus zapravo kupio tu tiskaru. U impresumima publikacija tiskanim od 1911. godine pa nadalje, kao vlasnici tiskare navode se braća Niccolini koji u nekim tiskopisima navode inicijalni naziv tiskare s napomenom o njihovom vlasništvu (*Boccasini & C.o. dei Fratelli Niccolini*), dok u drugim tiskara nosi naziv *Fratelli Niccolini*.⁸⁴

Produkcija tiskare *Boccasini & C.o.* velikim se dijelom odnosila na periodiku. Tiskani su sljedeći časopisi i novine: *Atti del museo civico della città di Pola* (1903.-1904.), vodnjanski humoristični list *La Befana* (1905.-1907.), *La fiamma* (1911.-1912.), *L'Istria Socialista* (svibanj-lipanj 1911.) i *Vis Nova* (svibanj-lipanj 1912.). Ostale publikacije obuhvaćaju knjige raznovrsne tematike, primjerice priručnik o uzgoju konja *Il cavallo: manuale pratico per l'allevatore* Carla Baxe (1908.), studija *Michele Fachinetti: poeta e uomo politico* Valeriana Montija (1909.), drugo, prošireno izdanje zbirke *Canzonette popolari cantate in Istria*

⁷⁸ Puni naslov knjige glasi: *Beg Mirko* : eine Erzählung aus dem bosnisch-herzegowinischen Befreiungskriege.

⁷⁹ Giovanni Timeus (Oprtalj, 1864. – Rim, 1946.), novinar i publicist. Usp.: Cella, S. Nav. dj., str. 135.

⁸⁰ Od 1898. do 1906. godine uređuje tjednik *Il popolo istriano*, a od 1900. do 1915. *Il giornaleto di Pola*. Usp.: Cella, S. Nav. dj., str. 137-138.; Deghenghi Olujić, E. *Le riviste italiane pubblicate in Istria nel Novecento*, str. 33.

⁸¹ Cella, S. Nav. dj., str. 137.

⁸² *Il Giornaleto di Pola* 7, 29(1906), 2.

⁸³ Isto, str. 2.

⁸⁴ Navedeno prema impresumu časopisa *La fiamma* 1, 5(1911), 7; 2, 59(1912), 7.

koju je skupio Giovanni Timeus (1910.), zbirka poezije *Canti* Renata Rinaldija (1910.), statistički izvještaji *Appunti e considerazioni sulle elezioni comunali di Pola* koje je uredio Giorgio Benussi (1907.).

4.5 Tiskara Tiskovnog društva

Prva tiskara u Pazinu osnovana je početkom 20. stoljeća u vrijeme kada je hrvatski narodni preporod u Istri bio u završnoj fazi. Radilo se o vrlo značajnom razdoblju povijesti i razvoja Pazina na gospodarskom, kulturnom i prosvjetnom polju kada je Pazin kao grad doživio svoj ubrzani razvitak. U isto vrijeme Pazin postaje važno središte i žarište Hrvatskoga katoličkog pokreta pod čijim utjecajem svećenici iz okolice Pazina, pod vodstvom beramskog župnika Josipa Grašića, osnivaju 2. kolovoza 1910. *Tiskovno društvo*. Godinu dana kasnije, 3. rujna 1911., pod pokroviteljstvom biskupa Antuna Mahniča,⁸⁵ *Tiskovno društvo* utemeljuje svoju tiskaru koja je ujedno prva tiskara u središnjem dijelu Istre. Upravitelj tiskare bio je Ljudevit Špacapan. Tiskara je aktivno djelovala do 1915. godine, a tijekom Prvoga svjetskog rata povremeno je tiskala publikacije vjerskog sadržaja kao što su npr. molitvenici.

Od 20. studenog 1911. godine *Tiskovno društvo* u Pazinu preuzima izdavanje i tiskanje poučno-gospodarskog lista *Pučki prijatelj*⁸⁶ koji se do tada tiskao u biskupskoj tiskari *Kurykta*⁸⁷ u Krku. U prvih nekoliko godina izlaženja *Pučki prijatelj* donosio je tekstove i priloge koji su se bavili isključivo gospodarskom problematikom dok u kasnijim godištima list sve više pozornosti posvećuje političkim pitanjima. List je izlazio u Pazinu do 23. srpnja 1914. kada su austrijske vlasti zbog ratnih prilika uvele strogu cenzuru i zabranile objavljivanje glasila u manjim mjestima. *Pučki prijatelj* isprva izlazi kao polumjesečnik, kasnije svakih deset dana, a od 1912. godine izlazi s gospodarskim prilogom *Razumni gospodar* koji se javlja redovito do 1929. godine.⁸⁸

U tiskari *Tiskovnog društva* tiskao se i časopis *Hrvatska škola* koji je izdavalo Katoličko učiteljsko društvo za Istru, nastalo nakon raskola učiteljskog društva

⁸⁵ Antun Mahnič (Kobdilja na goričkom Krasu, Slovenija, 1850. – Zagreb, 1920.), doktor teologije i krčki biskup od 1896. do 1920. godine. Bio je jedan od inicijatora Hrvatskoga katoličkog pokreta i osnivač mnogih svećeničkih i laičkih društava. Podupirao je izdavanje brojnih glasila. Usp.: Polonijo, M. Štamparija “Kurykta” u Krku. // Jadranski zbornik / urednik Vjekoslav Bratulić. Rijeka ; Pula : Povijesno društvo Hrvatske, 1962. Str. 116-138.

⁸⁶ Prvi broj glasila *Pučki prijatelj* tiskan je 23. prosinca 1899. godine u tiskari *Kurykta* u Krku, koja je ujedno bila njegovim vlasnikom. Usp.: Polonijo, M. Nav. dj., str. 116-138.

⁸⁷ Tiskara *Kurykta* osnovana je 1899. godine zaslugom krčkog biskupa Antuna Mahniča. Bila je namijenjena svim kvarnerskim otocima koji su bili pod patronatom krčke biskupije i koji u to vrijeme nisu imali svoju tiskaru. *Kurykta* je aktivno djelovala do 1920. godine. Usp.: Isto, str. 116-138.

⁸⁸ Nakon Prvoga svjetskog rata *Pučki prijatelj* ponovno počinje izlaziti i tiska se kratkotrajno u tiskari *Tiskovnog društva* u Pazinu (od rujna 1919. do srpnja 1920.), a kasnije se nastavlja tiskati s prekidima do 1929. godine u tiskari *Edinost* u Trstu. Usp.: Strčić, P. Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine, str. 210-234.

Narodna prosvjeta. Prvi broj "lista za školstvo, prosvjetu i književnost", kako stoji u podnaslovu časopisa, izašao je 1. siječnja 1912. i potom izlazi sve do srpnja 1914. godine. Zadnji svezak izašao je kao zbornik 1916. godine u Ljubljani. *Hrvatska škola* je kao katolički pedagoški list bila vrlo borbeno i angažirano glasilo s velikim brojem pristaša među klerikalno opredijeljenim čitateljima u Hrvatskoj i Sloveniji.

4.6 Carsko-kraljevska velika državna gimnazija

Uz *Tiskovno društvo*, prilog nakladničkoj produkciji u Pazinu dala je i pazinska Carsko-kraljevska velika državna gimnazija, otvorena 1899. godine kao prva srednjoškolska ustanova na hrvatskom jeziku u Istri. Tijekom svog djelovanja, pazinska je gimnazija izdavala programe (izvještaje, godišnjake) u okviru stručne i znanstvene djelatnosti srednjoškolskih profesora, kao i većina gimnazija koje su tada djelovale na području Austro-Ugarske Monarhije.⁸⁹ U tim edicijama, osim uobičajenih školskih vijesti, objavljivani su i brojni znanstveni radovi profesora koji danas predstavljaju značajan prilog hrvatskoj kulturnoj povijesti.⁹⁰ Hrvatska gimnazija u Pazinu izdavala je svoje programe od školske godine 1903./1904. do 1913./1914. Objavljeno je ukupno 11 knjiga koje su izlazile pod naslovom *Program c. k. Velike državne gimnazije u Pazinu*. Prve dvije knjige tiskane su u Puli u *Tiskari J. Krmpotić i dr.*, a ostalih šest knjiga u tiskari *Laginja i dr.*, dok su tri programa od 1912. do 1914. godine tiskana u tiskari *Tiskovnog društva*.

5 Stanje tiskarstva i nakladništva između dva svjetska rata: 1918.-1941.

Najzrelije razdoblje razvoja hrvatske knjižne produkcije u Istri prekinuo je Prvi svjetski rat. Zbog nepovoljnih političkih prilika tijekom rata, tiskarska i nakladnička djelatnost počinje slabiti, a u međuratnom razdoblju koje je obilježeno talijanskom okupacijom Istre, hrvatsko nakladništvo i tiskarstvo doživljavalo je kontinuirane progone od strane talijanskih vlasti. Pod pritiskom netolerantnog i represivnog fašističkog režima, koji je u prvom redu nastojao zatrti nacionalni identitet hrvatskoga žiteljstva, glavni su udar prvenstveno pretrpjele tiskare koje su objavljivale hrvatske i slovenske listove i ostale publikacije.⁹¹ U tom razdoblju političke represije nad hrvatskim ustanovama u Istri uništena je tiskara *Tiskovnog društva* u Pazinu (1920.), tiskara *Josip Krmpotić* u Puli (1920.), dok je tiskara *Laginja i dr.* prisiljena na prestanak djelovanja (1918.).⁹² Na taj je način nasilno pre-

⁸⁹ Bratulić, J. Tiskani programi Pazinske gimnazije. // Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899.-1999. : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri, Zagreb-Pazin, 28.-30. listopada 1998. / urednik Josip Šiklić. Pazin : Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 1999. Str. 137.

⁹⁰ Isto, str. 137.

⁹¹ Usp.: Strčić, P. Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine, str. 210-234; Dukovski, D. Fašizam u Istri : 1918.-1943. Pula : C.A.S.H., 1998. Str. 245-246.

⁹² Usp.: Zabrana listova, novina i knjiga. // Istra pod Italijom : 1918-1943. / Ernest Radetić. Pretisak. Rijeka : Matica hrvatska, Ogranak Rijeka, [1991?]. Str. 197-205.

kinuta tiskarska produkcija na hrvatskom jeziku u Istri. Usprkos činjenici da je Istra ostala bez hrvatskih tiskara, periodičke publikacije na hrvatskom jeziku još su uvijek izlazile, ali se njihovo tiskanje preselilo u Trst gdje su se nakladnici zajedničkim snagama snažno odupirali uništenju hrvatske pisane riječi.

U razdoblju između dva svjetska rata izlazile su u Trstu sljedeće periodičke publikacije: *Pučki prijatelj* (1920.-1922. i 1924.-1928.), *Stara naša sloga* s prilogom za djecu *Mali Istranin* (1922.-1923.), tjednik *Istra* (1923.-1924.), tjednik *Istarska riječ* (1923.-1929.) s redovitim dvotjednim priložima *Mladi Istranin* i *Narodni Gospodar*, mjesečnik *Vez* (kasnije kao prilog tjednika *Istarska riječ*, 1926.-1929.), književna revija na hrvatskom i slovenskom jeziku *Naš glas* (1925.-1928.). Udruženje slavenskih učitelja objavljivalo je kratkotrajno na hrvatskom i slovenskom jeziku *Učiteljski list* i list za hrvatsku mladež *Naša nada* (izašlo je svega 6 brojeva za 1921. godinu). U Trstu su izlazili i kalendari *Istranin* (za 1922. godinu) te *Jurina i Franina* (1923.-1929.).⁹³

Sve navedene periodičke publikacije izlazile su u teškim prilikama, pritisnute velikim brojem naredbi, propisa i zakona koji su za nekoliko godina doveli do potpune obustave izlazenja hrvatskih i slovenskih novina u Istri. Posljednji u nizu zakona donijet je 1929. godine, njime je talijanska vlast zabranila slavenski tisak u Italiji te tada prestaju izlaziti svi hrvatski i slovenski listovi koji su dotad još postojali.⁹⁴

5.1 Nakladništvo Društva sv. Mohora za Istru

U međuratnom razdoblju važnu ulogu u nakladničkoj djelatnosti imalo je *Društvo sv. Mohora za Istru* koje je utemeljeno 1924. godine kao crkvena kulturna ustanova pod čijim se okriljem izdavala i raspačavala hrvatska knjiga.⁹⁵ Osnovano na poticaj Josipa Grašića, župnika u Bermu, a u organizaciji i pod rukovodstvom svećenika Bože Milanovića, zadaća je Društva sv. Mohora za Istru bila sustavno i redovito objavljivanje knjiga za hrvatsko pučanstvo u Istri. Poput bivšeg *Društva sv. Jerolima* u Zagrebu, Društvo je okupljalo članove koji su uz simboličnu godišnju članarinu primali kalendar *Danica* i tri do pet zabavno poučnih knjiga koje su se raspačavale preko povjerenika Društva u svim dijelovima Istre. Od svog osnutka pa do 1940. godine Društvo sv. Mohora tiskalo je 57 raznovrsnih knjiga u nakladi od oko 180.000 primjeraka.⁹⁶ Uz beletristička izdanja, Društvo sv. Mohora izdavalo je velik broj publikacija vjerskog sadržaja, kao što su molitvenici i priručnici za vjeronauk. Najviše izdanja u ovom razdoblju, ukupno pet,

⁹³ Strčić, P. Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine, str. 210-234.

⁹⁴ Dukovski, D. Nav. dj., str. 246.

⁹⁵ Više o Društvu Sv. Mohora za Istru u: Milanović, B. Hrvatski narodni preporod u Istri : knjiga druga (1883-1947). Pazin : Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1973. Str. 525-532.

⁹⁶ Milanović, B. Tršćanska hrvatska štampa između dva rata s osvrtom na Istru. // Pazinski memorijal 1970 / glavni urednik Petar Strčić. Žminj : Čakavski sabor, 1971. Str. 144.

doživio je Dobrilin molitvenik *Oče budi volja tvoja*⁹⁷ u nakladama od ukupno 58.000 primjeraka. Uz njega, objavljeni su još molitvenici *Mali katekizam* (2 izd.), *Idimo za Isusom*, *Božja objava* i molitvenik za djecu *Oče naš* (3 izd.). Knjige su tiskane u Trstu i Gorici. Društvo sv. Mohora izdavalo je knjige sve do početka Drugoga svjetskog rata kada su zbog ratnih prilika mnogi urednici i suradnici Društva internirani čime je onemogućen svaki njegov daljnji rad.

5.2 Tiskara Francesco Rocco

U razdoblju između dva svjetska rata, osim tiskara u Rovinju i Poreču, aktivno je djelovala i pulska tiskara *Francesco Rocco*. Ova je tiskara prvotno bila u vlasništvu Josipa Krmpotića, a krajem Prvoga svjetskog rata vlasništvo preuzima Antonio Rocco čiju djelatnost nastavlja njegov sin Francesco Rocco.⁹⁸ Cella navodi da je to bila najbolja i vrlo cijenjena tiskara u Puli.⁹⁹ Uz nju, djelovala je i tiskara *Fratelli Niccolini* koja je svoje djelovanje započela početkom 20. stoljeća.

6 Tiskarska produkcija u Istri (1859.-1941.): promišljanja o pograničju

Tiskarska praksa druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća u Istri odraz je multikulturalne sredine koja je uključivala suživot pripadnika različitih narodnosti. Prisutnost hrvatskog, talijanskog i, u manjoj mjeri, njemačkog etnosa uvjetovala je pojavu knjižne produkcije na tim jezicima. U ondašnjim društveno-povijesnim prilikama ta je knjižna produkcija često bila sredstvo očuvanja vlastitoga jezičnog i kulturnog identiteta, stoga je i jedna od primarnih smjernica rada tiskarskih radionica toga razdoblja bila objavljivanje periodike i knjiga na vlastitom jeziku i s vlastitim nacionalno-kulturnim sadržajem.

Tiskare u Rovinju i Poreču bile su usmjerene produkciji građe isključivo na talijanskom jeziku, uz poneku iznimku na njemačkom jeziku.¹⁰⁰ Ovu pojavu bitno je odredila činjenica da je u gradovima zapadne Istre živjelo uglavnom imućno romansko/talijansko građanstvo koje je u tim sredinama imalo vlast u svojim rukama.¹⁰¹ Rovinj je u drugoj polovici 19. stoljeća bio središte talijanskoga nacional-

⁹⁷ Prvo izdanje Dobrilina molitvenika *Oče budi volja tvoja* tiskano je 1854. godine u Trstu. Smatra se najčitanijom knjigom na hrvatskom jeziku u Istri do sredine 20. stoljeća. Do 1945. godine objavljeno je 15 izdanja. Usp.: Isto, str. 146.

⁹⁸ Cella, S. Nav. dj., str. 144.

⁹⁹ Isto, str. 144.

¹⁰⁰ Jedna od knjiga na njemačkom jeziku objavljena 1926. godine u tiskari Gaetano Coana prijevod je talijanskog vodiča pod naslovom *Parentuim : kunsthistorischer Fuehrer durch Parenzo mit Ansichten und Stadtplan* (autor Ranieri Mario Cossar). Knjiga je sačuvana u fondu Gradske knjižnice i čitaonice u Puli.

¹⁰¹ Lukežić, I. Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. godine, str. 142.; Milanović, B. Hrvatski narodni preporod : knjiga druga (1883-1947), str. 206-207, 213-216. U Rovinju je, npr., u drugoj polovici 19. stoljeća zabilježeno 99,8 posto stanovnika talijanskoga uporabnog jezika. Usp.: Benussi, B. Nav. dj., str. 8.

nog pokreta (*risorgimento*), a u oba grada prvenstvo je imala istarska talijanska politička stranka (*Società politica istriana*).¹⁰²

Tiskarska praksa prve pulske tiskare *Seraschin* ukazuje da nije djelovala na nacionalnoj osnovi kao što je to bio slučaj kod velikog broja društava i ustanova u Puli kao posljedica buđenja nacionalne svijesti talijanskog građanstva te začetaka hrvatskoga narodnog preporoda u Istri u drugoj polovici 19. stoljeća. U njezinoj tiskarskoj produkciji zastupljene su publikacije tiskane na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku, višejezične publikacije, publikacije na jednom nacionalnom jeziku koje su bile namijenjene čitateljstvu drugoga govornog jezika. Tiskare u vlasništvu hrvatskih građana, *Laginja i dr.* i *Josip Krmpotić*, imale su vrlo razvijenu izdavačku i tiskarsku djelatnost tijekom prva dva desetljeća 20. stoljeća. Iako su obje prvenstveno bile usmjerene na produkciju hrvatskih publikacija, često u funkciji hrvatskoga narodnog preporoda, njihove tiskarske aktivnosti, posebice nakladnog poduzeća *Josip Krmpotić*, uključivale su i tiskanje na drugim jezicima. Uz publikacije na hrvatskom jeziku, tiskali su periodiku na talijanskom i njemačkom jeziku te znatan broj tiskopisa na njemačkom jeziku za potrebe austro-ugarske Ratne mornarice. Spomenuta knjižna produkcija upućuje na doticaj i interakciju kultura prisutnih u Puli, prisutnost bilingvizma, ali i akulturacije dijela hrvatskog žiteljstva što je razvidno iz njima namijenjenih publikacija na talijanskom/njemačkom jeziku.

Uz tiskare koje su bile otvorene prema multikulturalnom tržištu (*Seraschin* i *Josip Krmpotić*, djelomično *Bontempo* i *Laginja i dr.*), talijanske pulske tiskare od početka 20. stoljeća usmjeravaju svoj rad isključivo prema talijanskoj publicistici koja od 1918. do 1941. godine čini i jedinu tiskarsku produkciju u Istri.

Ono što je karakteristično za sve istarske tipografije jest činjenica da su bile zaslužne za pokretanje regionalnog nakladništva koje je uključivalo publikacije prvenstveno zavičajnog karaktera čiji su autori uglavnom bili istaknute osobe iz tadašnjeg političkog i kulturnog života Istre.

7 Zaključak

Pojava i razvoj tiskarstva i nakladništva u Istri od 1859. do 1941. godine uvjetovana je društvenim, političkim, kulturnim i gospodarskim prilikama u kojima se Istra nalazila. Svaka etapa razvoja, odnosno stagnacije knjižne produkcije u ovom povijesnom razdoblju Istre, ponajviše je odraz političke situacije koja je presudno utjecala i na tadašnja kulturna zbivanja. Multietnička struktura istarskog stanovništva 19. stoljeća uzrok je kompleksne slike povijesti tiskarstva u Istri koje još uvijek nije detaljno istraženo i sintetizirano. Velika praznina u hrvatskoj historiografiji odnosi se posebice na prvu fazu razvoja kulture tiskarstva u Istri,

¹⁰² Budicin, M. Rovinj. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 701-704; D'Alessio, V. Società politica istriana. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 735.

(1859.-1898.), kada su u Istri djelovale samo talijanske tiskare od kojih su neke bile u funkciji proizvodnje i diseminacije isključivo talijanskih publikacija, dok su druge bile otvorene prema svim strukturama društvene zajednice. Razlog neistraženosti toga razdoblja istarskog tiskarstva ogleda se, između ostalog, u činjenici da se postojeće interpretacije fokusiraju isključivo na hrvatske ili na talijanske tradicije pismenosti, usprkos činjenici što je knjižna produkcija tih tiskara imala jak utjecaj na razvoj političkih, gospodarskih i kulturnih prilika svih stanovnika Istre.

Drugu fazu tiskarstva u Istri (1898.-1918.), uz kontinuitet talijanskih tipografija, karakterizira pojava i djelovanje tipografija u vlasništvu hrvatskih građana koje su omogućile proizvodnju i širenje knjiga na hrvatskom jeziku i s kojima započinje proces zamjene usmene kulture hrvatskom pisanom kulturom. Knjižna produkcija i periodičke publikacije proizašle iz prvih hrvatskih tiskara svjedoče o visokoj razini nakladničke i tiskarske produkcije za tadašnje prilike u Istri i danas imaju veliko značenje za kulturnu prošlost Istre. Svojim djelovanjem odigrale su važnu ulogu u širenju i razvoju opće pismenosti, prosvjećivanju, informiranju i komunikacijskoj povezanosti žiteljstva Istre te dostupnosti pisane riječi najširim slojevima naroda i populariziranju knjiga i čitanja. Objavljivanjem i širenjem hrvatske pisane riječi, one su imale posebnu ulogu u promicanju hrvatske kulture u Istri tijekom specifičnih uvjeta izdvojenosti pokrajine Istre od ostalih hrvatskih teritorija u okvirima Habsburške Monarhije. Iako su tiskare koje su djelovale početkom 20. stoljeća bile predmetom istraživanja, njihovo djelovanje prvenstveno je promatrano s aspekta njihove uloge u hrvatskom narodnom preporodu. Da bismo imali cjelovitu sliku o njihovoj aktivnosti, neophodno je istražiti rad tih tiskara s aspekta tipografske struke (oprema i grafičko oblikovanje publikacija, visina naklada, odnos cijene publikacija/kvaliteta/financijske mogućnosti, i sl.), a bilo bi korisno sastaviti bibliografiju tiskanih knjiga u istarskim tiskarama koje su djelovale u razdoblju od 1859. do 1941. godine, iako je ograničavajuća činjenica nedostatnost arhivske građe te poteškoća višejezičnog istraživanja.

Treća faza tiskarstva (1918.-1941.), koja je obilježena talijanskom okupacijom Istre, ogleda se gotovo isključivo u tiskarskoj produkciji na talijanskom jeziku, što je vjerojatno i razlog nedovoljnom interesu autora za detaljnije proučavanje tiskarstva i nakladništva iz toga razdoblja.

Ovaj rad pokušaj je rezimiranja i povezivanja postojećih relevantnih podataka o razvoju tiskarstva i nakladništva u Istri te želi potaknuti daljnja istraživanja ove tematike, još uvijek opterećene znatnim prazninama, s ciljem cjelovitoga povijesnog pregleda toga važnog segmenta kulturne prošlosti Istre.

LITERATURA

Balota, Mate. Tihi stvaralac i revolucioner. // Istra : glasilo Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine 6, 8(1934), 1-2.

Balota, Mate. Puna je Pula. Zagreb : Zora, 1954.

Barbalić, Fran. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 54.

Benussi, Bernardo. Storia documentata di Rovigno. 2-a ristampa. Trieste : Unione degli Italiani dell'Istria e Fiume ; Università popolare di Trieste, 1977.

Bertoša, Miroslav. Benussi, Bernardo. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 67-68.

Bertoša, Miroslav. De Franceschi, Carlo. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 172-173.

Biletić, Boris. Spinčić, Vjekoslav. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 740.

Blažeković, Tatjana. Hrvatske novine i štamparije u Istri : (1870-1945). // Riječka revija 1, 1(1952), 38-41.

Bratulić, Josip. Tiskani programi Pazinske gimnazije. // Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899.-1999. : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u povodu prve Hrvatske gimnazije u Istri, Zagreb-Pazin, 28.-30. listopada 1998. / urednik Josip Šiklič. Pazin : Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 1999. Str. 137-143.

Bratulić, Josip. Tiskare početkom 19. stoljeća. // Naša knjiga 17/18(1986), 11-13.

Budicin, Marino. Coana. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 140.

Budicin, Marino. Istria, L'. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 342.

Budicin, Marino. Istriano, L'. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 342-343.

Budicin, Marino. Rovinj. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 701-704.

Cella, Sergio. Giornalismo e stampa periodica in Istria. // Atti e memorie della società di archeologia e storia patria 56(1956), 120-164.

Cervani, Giulio. Bernardo Benussi nel quadro della storiografia liberal-nazionale italiana in Istria alla fine dell'ottocento. // Benussi, Berenardo. Storia documentata di Rovigno. 2-a ristampa. Trieste : Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume ; Università popolare di Trieste, 1977. Str. V-XIII.

D'Alessio, Vanni. Società politica istriana. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 735.

Darovec, Darko. Pregled istarske povijesti. 2. izd. Pula : C.A.S.H., 1997.

- Deghenghi-Olujić, Elis. Fachinetti, Michele. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 215-216.
- Deghenghi-Olujić, Elis. Le riviste italiane pubblicate in Istria nel Novecento. Rijeka : Edit ; Pula : Pietas Iulia, 1999.
- Dobrić, Bruno. Kultura čitanja i nacionalni pokreti : čitalačka društva i knjižnice u Puli u drugoj polovici 19. stoljeća i prvoj polovici 20. stoljeća. Pula : C.A.S.H., 2003.
- Dobrić, Bruno. Udruga čitaonica u Puli (1869.-1920.). // Spomen knjiga prigodom 125. obljetnice osnutka udruge *Čitaonica* u Puli / urednik Bruno Dobrić. Pula : Društvo bibliotekara Istre, 1998. Str. 11- 49.
- Dobrić, Bruno; Mirko Urošević. Krmpotić, Josip. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 420.
- Dukovski, Darko. Fašizam u Istri : 1918.-1943. Pula : C.A.S.H., 1998.
- Giuricin, Luciano. La stampa italiana in Istria : (dalle origini ai nostri giorni). // Pazinski memorijal 1970 / glavni urednik Petar Strčić. Žminj : Čakavski sabor, 1971. Str. 163-189.
- Hrvatske narodne popijevke iz Istre = Chansons nationales croates d'Istrie : svjetske i crkvene. Pula : Josip Krmpotić, 1910.
- Klaić, Željko. Laginja, Matko. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 420.
- Krmpotić, Josip. Razvoj tiskarske obrti v Julijski krajini. // Edinost 15(1926), 43-45.
- Krmpotić, Josip. Uspomene "tihog stvaratelja i revolucionera". // Istra : glasilo Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine 6, 18(1934), 3.
- Lukežić, Irvin. Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. godine. // Nova Istra 1, 4(1996), 138-153.
- Lukežić, Irvin. Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. : II dio. // Nova Istra 2, 1(1997), 129-144.
- Lukežić, Irvin. Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. : III dio. // Nova Istra 2, 2(1997), 112-130.
- Manin, Marino. Diritto Croato, II. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 179.
- Matijašić, Robert. Cukon (Zuccon), Ivan (Ivo). // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 150.
- Matijašić, Robert. Kandler, Pietro. // Istarska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2005. Str. 369.
- Milanović, Božo. Hrvatski narodni preporod : knjiga druga (1883-1947). Pazin : Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1973.
- Milanović, Božo. Hrvatski narodni preporod : knjiga prva (1797-1882). Pazin : Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1967.
- Milanović, Božo. Tršćanska hrvatska štampa između dva rata s osvrtom na Istru. // Pazinski memorijal 1970 / glavni urednik Petar Strčić. Žminj : Čakavski sabor Žminj, 1971. Str. 129- 147.

Peruško, Tone. Knjiga o Istri. Zagreb : Školska knjiga, 1968.

Polonijo, Mate. Štamparija "Kurykta" u Krku. // Jadranski zbornik / urednik Vjekoslav Bratulić. Rijeka ; Pula : Povijesno društvo Hrvatske, 1962.

Spinčić, Vjekoslav. Crtice iz hrvatske književne kulture Istre. Reprint. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, [1984.].

Strčić, Mirjana. Istarska beseda i pobuna. Pula : Istarska naklada, 1985.

Strčić, Petar. Oko pokretanja "Naše sloge". // Pazinski memorijal 1970 / glavni urednik Petar Strčić. Žminj : Čakavski sabor, 1971. Str. 17-37.

Strčić, Petar. Novinstvo Hrvata u Istri do 1947. godine. // Istarski mozaik 6, 5(1968), 210-234.

Šiklič, Josip. Saša Šantel : profesor i kulturni djelatnik u Pazinu od 1907. do 1918. godine. // Pazin u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća : zbornik radova— / [glavni urednik Josip Šiklič]. Pazin : Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije [etc.], 1999. Str. 193-204.

Ujčić, Vitomir. Puljsko-istarski "Hrvatski list" : (1915-1918). Pula ; Pazin : Braća Ujčić, 1990.

Zabrana listova, novina i knjiga. // Istra pod Italijom : 1918-1943 / Ernest Radetić. Pretisak. Rijeka : Matica hrvatska, Ogranak Rijeka, [1991.?]. Str. 197-205.

Zlatić, Slavko. Muzički život u prošlosti Pule. // Prilozi o zavičaju : svezak 1. Pula : Čakavski sabor ; Katedra Pula, 1980.